

Uchimuzi wa Epistemolojia ya Wabantu kuhusu Ontolojia ya Mtu katika Riwaya za Shaaban Robert

*Athumani S. Ponera*¹
Chuo Kikuu cha Dodoma

DOI: <https://doi.org/10.56279/mulika.na42t2.4>

Ikisiri

Makala haya yanazitagusanisha dhana mbili za kifalsafa ambazo ni epistemolojia na ontolojia. Maudhui ya makala haya ni sehemu ya matokeo ya utafiti mpana uliofanyika mwaka 2012 hadi 2016 kuhusu uchimuzi wa epistemolojia ya Wabantu katika riwaya ya Kiswahili. Mtu kama kiini cha falsafa anatazamwa kwa namna tofauti kulingana na utamaduni, uzoefu au tajiriba za jamii husika. Hivyo, hoja ya msingi ya makala ni kuthibitisha kwamba Wabantu wana maarifa yao mahususi kuhusu wanavyomtazama mtu. Katika kuitetea hoja kuu ya makala, mjadala unajielekeza kwenye kujibu swali hili: ‘Wabantu wanajua nini kuhusu kuwapo kwa mtu?’ Utafiti uliozaa makala haya uliongozwa na Nadharia ya Epistemolojia. Data zilikusanywa kwa kutumia mbinu za usaili na uchambuzi wa maandiko. Matokeo ya utafiti yanaonesha kwamba Wabantu wanambainisha mtu kwa vigezo vitatu ambavyo ni moyo wake, jina lake, na ardhi yake. Ithibati za hoja hizi zimetolewa katika riwaya tatu za Shaaban Robert, yaani, *Kusadikika* (2015), *Kufikirika* (2015), pamoja na *Adili na Nduguze* (1956).

1.0 Utangulizi

Makala haya yanajadili namna epistemolojia ya Wabantu kuhusu ontolojia ya mtu inavyodhihirika katika riwaya za Shaaban Robert. Kwa hiyo, makala yanayatagusanisha matawi haya mawili ya falsafa, epistemolojia na ontolojia. Sehemu hii ya utangulizi inaanza kwa kueleza kwa kifupi dhana muhimu zinazoshikilia mjadala wa makala. Dhana hizo ni falsafa, epistemolojia, ontolojia, Wabantu, na mtu.

Falsafa huweza kuelezwa kwa namna tofauti. Katika makala haya, tunaitumia dhana hii kwa kugemea katika maana iliyotolewa na Chuachua (2011) kuwa falsafa ni taaluma ya kutafuta ukweli kuhusu maisha kwa njia ya kutafakari kwa kina. Kwa kuzingatia mgawanyo uliofanywa na wataalamu wa Kimagharibi, falsafa hugawanywa katika matawi yafuatayo: Tawi la kwanza ni metafizikia ambalo

---

¹ Barua pepe: atponeraman@gmail.com

linashughulikia sayansi ya kuwapo kwa ulimwengu na vilivyomo. Tawi hili ndilo huchimuza dhana ya ontolojia ambayo hujishughulisha na misingi ya kuwapo kwa mtu (Chuachua, 2016). Tawi la pili ni epistemolojia ambalo linashughulikia chimbuko na maana ya maarifa. Tawi la tatu ni semantiki ambalo linashughulikia maana ya vipashio mbalimbali vya lugha. Tawi la nne ni aksiolojia ambalo linashughulikia thamani kupitia vipengele vya maadili, itikeli na ujumi (Ponera, 2020). Tawi la tano ni mantiki. Hili linashughulikia misingi ya usahihi au utosahihi wa hoja au kauli (Mbiti, 1970; Hallen, 2002).

Makala haya yanajikita katika matawi mawili kati ya yaliyobainishwa katika aya iliyotangulia; nayo ni ontolojia (metafizikia) na epistemolojia. Griswold (2001) anaeleza kuwa ontolojia ni taaluma inayoshughulikia asili ya kuwapo kwa mtu na kuishi. Hufafanua kategoria za kuwapo ambazo ni: chanzo cha kuwapo (kosmolojia), kuzaliwa, kuishi, pamoja na kifo na maisha baada ya kifo (eskatolojia). Vilevile, huchambua uhusiano baina ya kategoria hizo. Ontolojia husaka majibu ya maswali kama vile: Kuwako ni nini? Kuwako huanzaje? Vilivyoko ni vipi na vilivyokuwapo au vinavyosemekana kuwapo ni vipi? Vilivyoko vinahusianaje na vilivyokuwapo? Vilivyoko vinafanana au kutofautianaje na vilivyokuwapo?

Kuhusu epistemolojia, Stumpf na Abel (2002) wanaeleza kuwa hii ni taaluma inayochambua kuhusu maarifa ambayo watu huyajua. Baadhi ya maswali yanayoshughulikiwa na epistemolojia ni: Kujua ni nini? Tunajuaje mambo mbalimbali tuyajuayo? Tunaweza kujua mambo yote ulimwenguni? Kuna tofauti gani kati ya kujua na kuamini?

Wataalamu wengi, kama vile Chuachua (2016) na Khamis (2022), wanaafikiana kuwa ni vigumu kuichambua epistemolojia bila kuhusisha ontolojia. Uhusiano wa karibu baina ya dhana hizi mbili unaukiliwa na ukweli kuwa ontolojia hufafanua kuwapo kwa mtu ambaye hufanya tafakuri kuhusu kweli mbalimbali za maisha yake (falsafa). Kwa kuwa mtu huyo ni kiumbe razini anayefikiri, ni wazi kuwa kizio na mawanda ya kufikiri huko ni yale ayajuayo (epistemolojia).

Dhana ya Wabantu katika makala haya inatumika kumaanisha jamii ya watu wanaopatikana barani Afrika (Chuachua, 2011 na 2016). Kwa mujibu wa Chuachua (2016), sifa bainifu zinazozingatiwa ili jamii iwemo katika kundi la Ubuntu ni eneo la kijiografia (jamii za Kusini mwa Jangwa la Sahara), rangi (sehemu kubwa wana rangi nyeusi), na utamaduni (sehemu kubwa ya jamii zinazopatikana katika eneo lililotajwa wana utamaduni unaoendana—siyo kulandana). Kwa hiyo, ontolojia ya Wabantu ni ufafanuzi kuhusu asili ya kuwapo kwa Wabantu na maisha yao. Kwa upande mwingine, epistemolojia ya Wabantu ni tajiriba, mawazo na mitazamo ya

Wabantu kuhusu namna wanavyoufahamu ulimwengu na vilivyomo. Mawazo, tajiriba na mitazamo hiyo huweza kupatikana kwenye vyanzo vya kihistoria, masimulizi ya kale na ya sasa, pamoja na maandishi ya kawaida na ya kifasihi.

Tunaitumia dhana ya mtu katika makala haya tukijiegemeza katika mtazamo wa Wabantu ambao humaanisha kiumbe anayekamilisha duara la maisha ya wanajamii wenzake hapa ulimwenguni kupitia kani-uhai kutoka kwa Mungu, kwenda kwa wahenga, wafu-hai hadi kwake na kurudi tena kwa Mungu. Wataalamu mbalimbali, kama vile Tempels (1959) na Wiredu (2004), wanabainisha kuwa Wabantu humhusisha kiumbe huyo na kani-uhai. Humwona mtu kama kani kubwa miongoni mwa viumbe walioko ulimwenguni. Mtu huyo huwa na kani za kumiliki mimea, wanyama na madini; kujua mambo mbalimbali; kutawala kani zote zinazoonekana (isipokuwa kani ya Mungu); na kuunganisha darajia kuu ya kani-uhai baina ya Mungu na darajia ndogondogo za kiontolojia.

Mtu ambaye ni kiini cha falsafa hutazamwa kwa namna tofauti kulingana na utamaduni, uzoefu au tajiriba za jamii husika. Makala haya yanachambua maarifa ya jamii za Wabantu kuhusu wanavyomtazama mtu. Mbiti (1995: 108-109) anaeleza kwamba Wabantu hawamtazami mtu kipwekepweke. Anafafanua zaidi kwa kueleza:

In traditional life, the individual does not and cannot exist alone except corporately. He owes his existence to other people, including those of past generations and his contemporaries. He is simply part of the whole. The community must therefore make, create, or produce the individual... Whatever happens to the individual happens to the whole group, and whatever happens to the whole group happens to the individual. The individual can only say: "I am, because we are; and since we are therefore I am." This is a cardinal point in the understanding of the African view of man.

Katika maisha ya asili, mtu hawezi kuwapo peke yake bila ya kushirikiana na wenzake. Kuwapo kwake kunategemea wengine, wakiwamo wa vizazi vilivyopita na vilivyopo. Yeye ni sehemu ya wote. Jamii, kwa hiyo basi, humjenga na kumzaa mtu... Kila kinachotokea kwa mtu mmoja, pia hutokea kwa jamii yote, na kila kinachotokea katika jamii nzima, pia, kinamotokea mtu binafsi. Kwa hiyo, mtu anaweza tu kusema: "Nipo kwa sababu tupo; na kwa kuwa tupo, kwa hiyo basi nipo." Huu ndio msingi wa kuelewa mtazamo wa Kiafrika kuhusu mtu (Tafsiri yetu).

Hivyo, kwa fikra hizi za Mbiti, mtu anatazamwa kwa misingi ya kiontolojia. Mwacha (2012)² anajazia hoja hii kwa kusema:

Neno mtu kwa Mbantu halina ujazo, ni *neutral*, ujazo wake unakuja kulingana na uhusiano wa huyu mtu na jamii yake kwa jumla. Anaiathiri vipi jamii hiyo? Hapa ndipo tunapopata huyu mtu kweli au si mtu. Zaidi ya kuangalia *force* kama wafanyavyo wengine, lakini zaidi ya *force* tuangalie jinsi gani kiumbe huyu anahusiana na *ontological chain* (darajia ya kiontolojia) ya walio hai na wafu-hai (ufafanuzi wa kwenye mabano ni wa mtafiti).

Wabantu wanaamini kuwa mtu huwa imara kutokana na kuwapo kwa kani-uhai. Pia, mtu anaweza kupoteza utu wake kutokana na kupungua au kukosa kabisa kani-uhai. Hatua hii, kwa kawaida, husababishwa na kutoweka au kupungua kwa uhusiano kati yake na waliokufa au wahenga.

Wabantu wanamtazama mtu katika pande mbili, yaani mtu kweli na si mtu. Tempels (1959: 47) anasema kuwa Waluba wanamwita mtu aliyeimarisha duara la kani-uhai “*muntu mukulumpe*” (mtu kweli) kuonesha kuwa ni mtu mwenye kani-uhai kamili; wakati asiye mtu humwita “*muntu mutupu*” (mtu mtupu) kuonesha kuwa hana kani-uhai. Akiongezea kuhusu ukaribu wa Mbantu na kani-uhai, Tempels (1959) anasisitiza kuwa mtu anajijua kuwa yeye ni kani-uhai. Pia, anajijua kuwa anasababisha kani fulani inayoweza kuathiri wengine. Zaidi, anajijua kuwa naye anaweza huathiriwa na kani za wengine waliomo katika mnyororo wake wa kiontolojia. Hivyo, kwa mitazamo ya Wabantu, binadamu hawezi kuwapo nje ya mfuatano wa kiontolojia.

Wabantu wanaamini kuwa mtu ameumbwa akiwa na uwezo wa kubaini mambo mawili yanayomfanya aonekane alivyo katika jamii yake. Mambo hayo ni yale yanayojumuisha idili za jamii husika, pamoja na yale yanayokwenda kinyume na idili za jamii husika. Hoja hii inayakinishwa na kunyooshwa na Mbiti (1995) anayeeleza kuwa kaida za jamii husika ndizo zinazomjenga mtu. Ili mtu azijue kaida hizo, ni lazima ajibainishe miongoni mwa wenzake. Mbiti (1995) anatanabahisha kuwa Wabantu wana misemo mbalimbali inayosisitiza ulazima wa mtu kuchangamana na wenzake. Mfano mmojawapo ni msembo wa Wachewa (wa Malawi): “*Kalikokha nikanyama; tuli tuwili nituwanthu*”, yaani “aliye peke yake ni mnyama; na aliye na mwenzake ni mtu” (uk. 16). Ishengoma (2012)³ naye anakazia kuwa Wahaya wanasema “*omuntu bantu*” yaani, mtu ni watu! Pia, Robert (2007:

² Mahojiano baina ya mtafiti na Bw. E. Mwacha yalifanyika tarehe 18/12/2012.

³ Mahojiano baina ya mtafiti na Bw. Jason Ishengoma yalifanyika tarehe 28/12/2012.

21) anasema “mtu hujulikana kwa wenziwe alionao ‘. Hiyo ndiyo ontolojia ya Wabantu ambayo inamtaka mtu akae pamoja na wenzake. Kwa ujumla, katika mtazamo wa Kibantu, jamii ndiyo inayomjenga mtu, wakati kwa mtazamo wa Kimagharibi, mtu ndiye anaiyejenga jamii.

Oruka (1990) anaongezea kuwa mtu huonekana kuwa na busara au hekima zaidi kadiri aongezekavyo umri. Hoja hii inatumulikia ukweli kuwa kuna tofauti baina ya thamani ya mtu kiontolojia na kiepistemolojia. Kwa kigezo cha kiepistemolojia, watu hawa wanatofautiana, ilhali kiontolojia wana thamani sawa.

Maelezo haya ya utangulizi kuhusu maarifa ya Wabantu kwa namna wanavyomwangaia mtu yanafungua njia ya kujadili namna fasihi andishi ya Kiswahili inavyolisawiri suala hili. Makala yanajielekeza kwa mwandishi Shaaban Robert anavyomtazama mtu kupitia riwaya zake teule zilizotafitiwa.

2.0 Nadharia Iliyotumika

Utafiti uliozalisha makala haya uliongozwa na Nadharia ya Epistemolojia. Haijaoeleka kazi za fasihi ya Kiswahili kushughulikiwa kwa kutumia nadharia hii. Hata hivyo, izingatiwe kuwa mbali na epistemolojia kuwa tawi la falsafa, ni umbo kamili linalotumika kama mkabala na nadharia ya kushughulikia kazi za fasihi. Hii ni kwa sababu ina dhana na misingi madhubuti ya kiuchambuzi. Dhana na misingi hiyo huunda dira mahususi (Kasprisin, 1987; Stumpf na Abel, 2002; Chuachua, 2016). Dhana zinazojenga mawanda ya nadharia hii ni: kujua, kuamini, kufikiri, jinsi ya kujua, pamoja na mipaka ya kujua. Ifuatayo ni mihimili ya nadharia hii:

- a) Maarifa hupatikana kutokana na kujua na tajiriba.
- b) Kujua ni mchakato unaohusisha milango ya fahamu, ndiyo maana Wabantu hunasibisha kujua na ushahidi (unaotokana na milango ya fahamu).
- c) Vyanzo vya kujua hutofautiana kutoka jamii moja hadi nyingine. Mathalani, jamii nyingi za Afrika hujua kwa kuwatumia wahenga. Hamminga (2005: 57) anaeleza kuwa, kwa mtazamo wa asili wa Kiafrika, maarifa hupatikana kwa kupokewa kutoka kwa wahenga pamoja na tajiriba ya maisha. Jamii za Ulaya hujua kwa namna tatu: kwa tabasuri, usanisi, pamoja na tajiriba. Tabasuri husisitiza maarifa yanayopatikana kwa kutumia akili (kutafakari). Usanisi ni matokeo ya ushirikiano kati ya akili na hisia (Stumpf na Abel, 2002:24).
- d) Maarifa ni mali ya jamii: Kwa Waafrika, maarifa hayakumbatiwi na mtu, bali ni ya kikundi au kabila.
- e) Maarifa ya binadamu yana mipaka. Stumpf na Abel (2002:26) wanasisitiza kuwa, “hata kama tunaweza kupata maarifa, bado mawanda ya maarifa yetu yana mipaka ya kijiografia na kinyakati”. Wanamaanisha kuwa, kutokana na

mipaka ya kiuchumi, kisiasa, kijiografia, kijamii na kiutamaduni, hakuna mtu anayeweza kusema anajua kila kitu hapa duniani.

Nadharia hii ilituongoza kukusanya data na kujadili matokeo ya utafiti kwa kuzingatia misingi hii. Kwa pamoja, misingi hii ilisaidia kupata majibu kuhusu swali lifuatalo: ‘Wabantu wanajua nini kuhusu kuwapo kwa mtu?’ Katika hatua ya kukusanya data za kujibu swali hili, tulitumia misingi yote. Msingi (a) ulituongoza kujuliza kuhusu maana ya maarifa. Msingi (b) ulituongoza kuzingatia kuwa kujua ni mchakato unaohusisha milango ya fahamu. Msingi (c) ulituongoza kuzingatia kuwa kila jamii ina namna yake ya kupata maarifa. Msingi (d) ulituongoza kuzingatia kuwa maarifa na ujuzi ni jambo la wanajamii wote. Msingi (e) ulituongoza kuzingatia kuwa mtu hujua baadhi tu ya mambo. Huu uliyakinisha uamuzi wa kuwa na wasailiwa zaidi ya mmoja ili kuwianisha yale wayajuayo kuhusu dhana ya mtu.

3.0 Methodolojia

Utafiti uliozalisha makala haya ulisanifiwa kifenomenolojia. Sanafa hii huukiliwa na hoja kuwa, “...kwa kawaida, watu huweza kulitazama au kulichukulia jambo moja kwa namna tofauti” (Willig, 2008: 53). Hivyo, sanafa hii ilitutaka watafiti kuwapo uwandani kwa muda wa kutosha ili kuvuna uhalisi wa fikra na uzoefu wa watafitiwa kuhusu mada yetu. Huko tuliweza kujifunza kwa karibu vipengele mbalimbali vya Wabantu, hususani maarifa yao kuhusu dhana ya kuwapo kwa mtu. Zaidi, ilitusaidia kujiepusha na upendeleo wa fikra na chukulizi zetu za awali dhidi ya kweli wazijuazo watafitiwa kuhusu dhana ya kuwapo kwa mtu. Maeneo yaliyohusika ni Tanga na Mtwara ambako zinapatikana jamii zilizowawakilisha Wabantu. Pia, Tanga ndiko anakotoka mwandishi wa riwaya zilizotafitiwa. Maeneo mengine ni Dar es Salaam na Dodoma kulikosaidia upatikanaji wa vyanzo vya kimaktaba pamoja na wasailiwa. Data zilikusanywa kwa kutumia mbinu za uchambuzi wa maandiko na usaili. Usaili uliotumika ni nusu-huria. Uliandaliwa mwongozo wa usaili, ambapo maswali hayohayo yaliulizwa kwa mtafitiwa zaidi ya moja ili kulinganisha majibu ya watafitiwa wengine. Sampuli ya utafiti ilihusisha riwaya tatu, *Kusadikika* (2015), *Kufikirika* (2015) pamoja na *Adili na Nduguze* (1956).

4.0 Vigezo Vinavyochimuza Epistemolojia ya Wabantu kuhusu Ontolojia ya Mtu

Sehemu hii inawasilisha matokeo ya utafiti kuhusu epistemolojia ya Wabantu kuhusu ontolojia ya mtu inavyojichimuza katika riwaya za Shaaban Robert. Kwa kuzingatia maelezo yaliyotolewa katika utangulizi kuhusu dhana ya mtu kwa mujibu wa Wabantu, makala yanawasilisha epistemolojia ya Wabantu kuhusu ontolojia ya mtu kwa kuzingatia vigezo mahususi vinavyoichimuza. Utafiti ulibaini

kwamba Wabantu wanamtambua na kubainisha mtu kwa vigezo vitatu ambavyo ni moyo, jina, na ardhi yake. Ithibati ya mjadala kuhusu vigezo hivi inatokana na hoja zilizomo ndani ya riwaya teule pamoja na muktadha wa epistemolojia ya Wabantu wenyewe.

4.1 Mtu ni Moyo

Sehemu hii inalenga kuthibitisha kuwa moyo ni miongoni mwa vibainishi vya mtu kwa mujibu wa maarifa ya Wabantu. Utafiti wetu ulibaini kuwa, licha ya kuwa moyo ni kibainishi cha mtu kiontolojia, pia ni kielelezo cha kiepistemolojia ambapo kazi yake kubwa ni kumwongoza mtu kufanya tafakuri kuhusu ulimwengu na mambo yake, ikiwamo maarifa. Adeofe (2004) anakubaliana na mtazamo kwamba moyo hutazamwa kimetafizikia kama sehemu mojawapo inayombainisha mtu (uk. 69). Lucas (2001) anabainisha kuwa Wayoruba humtazama mtu kuwa anaundwa na mambo matatu ambayo ni *ojiji* (kivuli), *iye* (akili), na *okra* (moyo au roho). Gbadegesin (1998) naye anataja mambo manne yanayombainisha mtu kwamba ni “*ora, okan, emi na ori.*” Kati ya hayo, *okan* ni moyo. Hivyo, kwa Wabantu, kazi ya moyo haitazamwi kibiolojia kuwa ni kusukuma damu mwilini, bali kufikiri. Kiepistemolojia, moyo ni kiungo adhimu kinachoongoza fikra za Wabantu, wakati kiontolojia ni kibainishi cha utu wa mtu. Hutumika kujenga urazini; kujenga na kusukuma dhamiri; kufikiri kimantiki; na kutoa suluhisho juu ya mambo yanayotatiza.

Moyo una jukumu la kumbainisha mtu kwa kubeba haiba yake. Pia, moyo ni kigezo cha kumtofautisha mtu mmoja na mwingine (Kagame, 1956; Kaphagawani, 2004). Mawazo haya yanajitokeza kwa kiasi kikubwa katika masimulizi au misemo ya Waswahili ambao ni sehemu ya Wabantu. Mfano mmojawapo ni kauli ya: “Moyo ufikiriko ndiko miguu yendako...” (Robert, 2007: 44). Mfano mwingine ni “*Ujeni ndi wokoma mtima*” (fulani ana moyo wa huruma) ambao unabainishwa na Kaphagawani (2004: 339) kutoka katika lugha ya Kichewa. Wabantu wanapozungumzia moyo wa huruma wanamaanisha namna mtu huyo anavyojibainisha katika jamii na kuchukuana vema na watu. Kuchukuana huku kuna maana ya kukidhi mahitaji ya kimaadili na kiitikeli katika jamii yake.

Fikra za Robert kuhusu moyo kama kibainishi cha mtu zimo katika riwaya zake zote zilizotafitiwa. Katika riwaya ya *Kusadikika*, tunaelezwa wasifu wa Karama, mhusika mkuu, ambaye alifanikiwa kufanya mapinduzi ya fikra kwa wana-Kusadikika. Kujibainisha kwa uwezo na sifa za Karama kunatokana na moyo wake. Mwandishi anasema: “kifuani alikuwa na moyo wa ushujaa na kinywani ulimi wa ufasaha” (uk. 8). Karama anakiri kuwa moyo ndiyo unaosukuma dhamiri yake ya kuhitaji mabadiliko makubwa katika nchi yake. Anasema “ninazo sababu sita za kusema. Sababu ya kwanza iliyotia azima katika moyo wangu ya kuanzisha

uanasheria katika nchi hii ... (uk. 11).” Hivyo, kukubalika kwa Karama mbele ya jamii yake kunatokana na moyo wake.

Katika riwaya hii, Karama anasimulia visa vyote vya wajumbe sita ambao wanaonekana kuwa watu wema kutokana na kuwa na mioyo ya kujitolea kwa mustakabali wa nchi yao. Kuhusu safari wa mjumbe wa Kaskazini, mwandishi anasema: “hii ilikuwa safari ya ujasiri iliyotaka uthabiti na moyo wa matumaini... alisafiri kuelekea Kaskazini kwa moyo wa kufanikiwa safarini, na kwa matumaini ya kurudi kwao salama (uk. 12).” Pia, katika ukurasa wa 17 tunaelezwa kuwa watu wa Mashariki walifikia maendeleo makubwa kabisa yaliyopaswa kuigwa kutokana na kuwa na moyo wa wema.

Kuhusu kwa nini Robert anatumia safari za wajumbe hao sita kwenda katika jamii za mbali kujifunza, Nadharia ya Epistemolojia inajibu kupitia msingi unaosisitiza kuwa hakuna mtu anayejua yote. Kwa kuzingatia ukweli wa msingi huu, Wana-Kusadikika walilazimika kwenda kupata ujuzi na maarifa katika jamii nyingine kisha wakarudi kutumia katika jamii yao ili kuwa *watu* wenye ustawi.

Katika riwaya ya *Kufikirika*, Robert anaonesha pia mtazamo wa Wabantu kuhusu moyo. Anabainisha kwamba moyo huongoza hisia za mtu; hivyo, kumfanya ajibainishe kibaiba. Robert anaeleza:

Raia walitegemea himaya yake, na sheria za nchi zilitaka utii wake vilevile. Mambo hayo yote yalikuwa katika mikono yake. Cha shina kitamu, cha kati kitamu na cha ncha kitamu. Kwa hali hii, moyo wake uliongozwa sana kuwaza kuwa ufalme ni mmea wa mazao ya ajabu sana (uk. 30).

Maelezo haya yanayoeleza mgongano wa fikra za Mfalme yanaonesha kuwa fikra hizo zinaongozwa na moyo na siyo ubongo.

Zaidi, tunaelezwa kwamba dhamiri ya Mfalme ya kumfuta kazi mwalimu inatokana na kuchafuliwa kwa moyo wake. Pia, ujinga wake kuhusu kutojua maana ya elimu na namna bora ya kutoa mafunzo unatokana na moyo wake. Akimwelezea mmoja wa wahusika wake wawili waliotakiwa kuuawa kwa ajili ya kafara, mwandishi anatuongezea maarifa yafuatayo kuhusu moyo: “mjinga ambaye alikuwa mtu wa tabia ya uthabiti, makini na moyo mkuu, aliona kuwa wakati bora wa maisha ya mwanadamu umefika, akaomba baraza ya Mfalme kumsikiliza kabla ya mauti yake” (uk. 42). Hapa tunaelezwa kuwa moyo ni kibainishi cha uthabiti na ushujaa wa mtu. Mwishoni mwa riwaya hii tunaelezwa kuwa “Kufikirika imepata bahati njema ya kuwa na kiongozi mwenye moyo mkuu ambaye ataitetea kazi yake heshima, hodari na thabiti na kukata mambo magumu na kuchukua dhamana nzito

(uk. 49).” Kiongozi anayetajwa hapa ni Mjinga, au Utubusara Ujingahasara. Moyo wake unambainisha kama mtu kweli.

Katika riwaya ya *Adili na Nduguze*, Robert anatueleza nafasi ya moyo katika kujenga uwezo wa mtu katika kufikiri. Anadokeza dhana hii kwa kutumia kisa cha Mfalme Rai ambaye aligundua kuwa mazizi ya Janibu hayajalipa kodi. Anaeleza: “ugunduzi huu uliamsha wasiwasi mkubwa uliokuwa ukingojea mguso mdogo tu katika moyo wake. Moyo wake ulipokuwa ukiliwa na wasiwasi, mawazo mbalimbali yalipita katika akili yake (uk. 3)”. Nukuu hii inadhihirisha kuwa moyo hujenga urazini. Hii inamaanisha kuwa kuna muunganiko wa moyo na uwezo wa kufikiri; na kwamba, moyo hutangulia fikra kwa kuwa ndicho kijenzi cha mtu. Fikra zinazofanana na hizi zinajitokeza katika kisa kingine cha riwaya hiihii (*Adili na Nduguze*) ambapo Robert anaandika:

Mwenyeji (Adili) na mgeni (Ikibali) waliondoka vitandani, baada ya kuoga na kuvaa walikwenda sebuleni kustaftahi. Walipokwisha kustaftahi walikwenda mazizini kutazama wanyama waliokusanywa. Siku ile moyo wa Ikibali ulikuwa mzito kwa mawazo (Msisitizo wa kwenye mabano ni wetu) (uk. 7).

Kwa Wabantu, mtu mwenye moyo mwema, hufikiri vema; na ikiwa kuna jambo geni au zito, moyo nao hupata shida kwa kuwa ndio kiini cha fikra. Ndiyo maana mwandishi anatuambia ‘moyo ulikuwa mzito kwa mawazo’.

Dhana hii ya moyo imeendelea kusawiriwa kwa upana na mwandishi, huku akiyakinanisha mawazo yake na ya Freud (1975) kuhusu nadharia yake inayofafanua hali za ung’amuzibwete (*unconsciousness*) na urazini (*consciousness*) kupitia nafsi tatu. Kwa mujibu wa Shima (2021) na Mkomwa (2023), nafsi hizo ni: nafsi inayoongoza silika ya ashiki/matamano yasiyo na urazini (*id*), nafsi inayoongoza utashi/urazini (*ego*), pamoja na nafsi inayoongoza ukomavu wa kimaadili (*super ego*). Maelezo ya Robert kuhusu nafsi hizi yanapanua mawanda ya fikra za Freud ambaye alionyesha migongano ya kifikra inayofanyika akilini. Mwandishi (Robert) anatuonesha jinsi aina hiyo ya mgongano inavyofanyika moyoni mwa mtu. Anaeleza:

Ikibali hakupenda kumkabili Adili. Wakati uleule hakuweza kughairi dhima yake. Ugomvi baina ya hiari na dhima ulianza moyoni mwake. Mambo haya mawili hayatimiziki mara moja. Kwa hivi, Ikibali alitii mahitaji ya dhima yake akaenda Janibu (uk. 8).

Mvutano wa kimaamuzi haukuanzia akilini, bali moyoni! Hii ni kwa sababu Wabantu hawauoni utu wa mtu kwa umbile wala akili yake, bali kwa moyo wake. Mwandishi anatuambia katika kisa cha ‘Mfalme Rai’ kuwa “alikuwa mvuto mkubwa juu ya mioyo ya watu (uk. 2).” Robert angeweza kutumia ogani nyingine katika tungo hii; badala yake, ameonesha kuwa ogani ya moyo ndiyo iliyovutiwa na tabia za Mfalme Rai. Anaendelea kutueleza kuwa, “(Mfalme Rai) hakulazimisha mtu yeyote kutenda tendo fulani, lakini alishawishi kila moyo wa mtu kuiga alivyotenda kwa hiari yake mwenyewe (uk. 12, ufafanuzi kwenye mabano ni wetu)”. Hapa kuna mambo mawili, kwanza Rai anaonekana kuwa mtu mwenye moyo mwema; hivyo, anatumia fursa hiyo kuifanya mioyo ya wengine iwe kama wake. Pili, tunaoneshwa kuwa raia wake walikuwa tayari kutenda kadiri ya mioyo yao, jambo lililorahisisha kuwabainisha katika makundi yao mawili ya watu kweli na si watu. Mwandishi anatuonesha kuwa “busara kubwa kichwani haina faida kama moyo hauna chembe ya wema (uk.10).” Mwisho, anaeleza kuwa “moyo hauhimili mshawasha wa mfululizo. Moyo wa Adili ulikuwa na mapenzi makubwa juu ya ndugu zake (uk. 17).” Hivyo, wema wa Adili unaonekana kusababishwa na moyo wake ambao unasukumwa na dhana ya kuimarisha duara la kani-uhai baina yake na nduguze.

Data na mjadala kuhusu moyo vimethibitisha kuwa moyo ni miongoni mwa vibainishi vya mtu kwa mujibu wa maarifa ya Wabantu. Aidha, mjadala umeonesha kwamba licha ya kuwa moyo ni kibainishi cha mtu kiontolojia, pia ni kielelezo cha kiepistemolojia ambapo kazi yake kubwa ni kumwongoza mtu kufanya tafakuri kuhusu ulimwengu wake. Kwa mujibu wa nadharia ya epistemolojia, kupitia msingi wa mipaka ya kujua, tafakuri hiyo hufanywa kwa mawanda yanayodhibitiwa na vigezo kama vile jiografia, utamaduni, na tajiriba. Hii inamaanisha kwamba Wabantu wanaamini kwamba fikra hujengwa moyoni na siyo akilini. Hatimaye, sehemu hii imethibitisha kwamba moyo alionao mtu ndio ubebao tabia yake kwa jumla. Pia, ni kipimo kinachowawezesha Wabantu wamweke mtu huyo kwenye kundi la ‘watu kweli’ na ‘si watu’.

4.2 Mtu ni Ardhi

Sehemu hii inalenga kuthibitisha kwamba suala la ardhi lina nafasi kubwa katika uwazaji wa Wabantu kuhusu mtu pamoja na ulimwengu wao kwa ujumla. Wabantu wanaamini kuwa ardhi ni zawadi waliyopewa na Mungu. Kimsingi, ni katika ardhi ndimo Wabantu huishi na kutekeleza majukumu yao ya kila siku. Hivyo, huithamini ardhi kama chanzo cha utajiri, nyenzo ya kuendeleza maisha ya binadamu baada ya kifo, nyenzo ya kurahisisha mawasiliano baina ya waliokufa na walio hai, na nyenzo ya kudumisha mtiririko wa kani-uhai kupitia matambiko. Kutokana na umuhimu huo mkubwa wa ardhi, tunaona kuwa maisha ya Mabantu pamoja na namna anavyoutazama ulimwengu haviwezi kutengwa na mtazamo wake kuhusu

ardhi. Ndiyo maana Robert (1972: 73) anasema: “katika uzima na mauti manufaa ya mtu yamo katika ardhi (uk. 73).” Hivyo, kwa kigezo cha kiontolojia, Robert anaiona ardhi kama chanzo cha uhai wa binadamu na viumbe wengine.

Ufafanuzi wa jambo hili tunaanza kuupata katika riwaya ya *Kusadikika* ambapo ardhi inaonekana kama chanzo cha uhai wa mtu na jamii nzima kwa njia ya kilimo. Jambo la kwanza linalofikiriwa na Mbantuu kuhusiana na ardhi ni uzalishaji wa chakula kwa binadamu na mifugo. Kuhusu hili, Robert anasema:

Kilimo ni uti wa mgongo wa maisha ya mwanadamu. Bila ya kilimo, maisha hayawezi kudumu... Udongo usipohifadhiwa, hupotelewa na rutuba yake kila mwaka; na mara kwa mara njaa kali hutokea. Njaa hiyo hufanyiza madhara makubwa sana kwa maisha ya watu wanaoishi juu ya udongo uliochujuka. Kama inatazamiwa kuwa watu huweza kuishi kwa nyama, samaki na ndege, lazima ikumbukwe vilevile kuwa hata kuwapo kwa vitu hivi hutegemea mimea ya nchi. Udongo wa nchi ndiyo hazina bora ya watu (uk. 15).

Mwandishi anatuambia kuwa ardhi ni hazina bora kwa watu. Tunayaona bayana anavyowasilisha maarifa ya Wabantu kuhusu ardhi kama chanzo cha kuwapo na kustawi kwa watu na viumbe wengine.

Katika *Kufikirika* tunaoneshwa thamani ya ardhi kama kitambulisho cha mtu na utu wake kupitia utajiri mkubwa uliopo ardhini unaomilikiwa na mfalme. Robert anaeleza:

Nina mali katika hazina inayoweza kununua kitu chochote... mashimo ya chuma, pua, shaba, bati, madini nyingine na makaa. Ghala za nafaka, meno ya tembo, pembe za faru, ambari, sandarusi, pamba, hariri, manyoya, sufi, katani... Misitu ya mbao, miti ya matunda na maua... Ardhi ya rutuba na mashamba yamestawi kila upande (uk. 2).

Pamoja na ardhi kuwa kibainishi cha kuwapo kwa mtu, vilevile ni nyumba ya kudumu baada ya kifo. Mfalme anaeleza kuwa, “tangu harusi yetu mimi na Malkia wa Kufikirika, miaka kumi iliyopita, tumetamani sana mtoto wa kuwa mrithi baada ya sisi kwenda makaburini kama ilivyo desturi ya wanadamu wote (uk. 5).” Msingi wa Nadharia ya Epistemolojia unaosisitiza kuwa maarifa na ujuzi ni jambo la wanajamii wote unayakinishwa na ukweli kuwa karibu Wabantu wote wana desturi za kuzikana ardhini. Hii ni kutokana na kuwa na maarifa yanayoendana kuhusu uhusiano kati ya mtu na ardhi. Mbantuu anayethamini ardhi kama chanzo cha utajiri

au rasilimali, vilevile, kama makazi yake ya milele, anaonekana kuwa na heshima zaidi miongoni mwa Wabantu. Safari ya kukamilisha duara la maisha ya Mbantutu hutimizwa na maisha ya kaburini. Pamoja na ardhi kuonekana kama kielelezo cha mawasiliano kati ya walio hai na wafu (wahenga), pia ni kigezo cha utambuzi wa kuwapo, hususani pale mtu anapomiliki sehemu ya ardhi kwa ajili ya shughuli mbalimbali za uzalishaji.

Katika sehemu ya utangulizi wa riwaya yake ya *Adili na Nduguze*, mwandishi anaanza na maelezo yanayotoa majumuisho ya thamani ya ardhi kiontolojia. Anasema: “Mambo hasa yaliyotiliwa mkazo ndani yake ni ardhi na mimea yake, biashara na faida yake, safari na manufaa yake, utajiri na baraka yake, ahali na heshima zao, na ndugu na matendo yao (uk. vii). Maelezo hayo yanadhihirisha umuhimu wa ardhi kwa ontolojia ya mtu. Katika ukurasa wa 3, Robert anaendelea kutupatia maarifa kuhusu ardhi kama chanzo cha uhai. Anaeleza:

Rutuba ilienea kila mahali. Kwa rutuba hii, ardhi ya Ughaibu ilikuwa na rangi ya kahawia. Juu ya ardhi hii paliota mimea iliyofanana na zabalijudi kwa uzuri. Mimea hii ilieneza neema ya chakula kwa watu na malisho ya wanyama. Hewa ya nchi nzima ilinukia manukato kwa maua mazuri ya mimea mbalimbali (uk. 3).

Hapa, tunaoneshwa na mwandishi kuwa ardhi ndicho kiini cha uhai wa mtu. Zaidi, mwandishi anaonesha vitu mbalimbali vilivyomo ardhini. Kimsingi, mtu huonwa kwa namna ya pekee ikiwa anamiliki ardhi. Chanzo cha vito ambavyo hunasibishwa na maisha ya kitajiri ni ardhi. Robert anausawiri mwonekano wa sebule ya Adili kwa maneno haya:

Sebule hiyo ilikuwa imesakafiwa kwa marumaru za rangi tatu, yaani nyeupe, nyekundu na samawati. Dari yake iliikizwa vizuri sana. Iisaki sawasawa juu ya kuta nne zilizopakwa sherezi ya manjano. Katikati ya dari hii, ilining'inia chini karabai moja iliyozungukwa na matovu ya almasi... Malazi ya Ikibali yalifanywa katika chumba kilichokuwa na sakafu ya marumaru nyeupe tupu. Dari ilipakwa sherezi ya samawati na kuta zilizopakwa sherezi ya zari. Kila ukuta ulikuwa na dirisha la kioo kilichosimama juu ya mihimili ya johari... Mihimili ya vyandarua ilikuwa ya dhahabu (uk. 15).

Haya ni maelezo mafupi yanayoelezea makazi ya Adili ambaye amechorwa kama mfano wa mtu anayepaswa kuishi katika ulimwengu wetu. Mwandishi anatuonesha

kuwa kuwapo kwake kunakamilishwa zaidi na umiliki wa vito toka ardhini. Mhimili wa Nadharia ya Epistemolojia unaohusiana na mipaka ya maarifa unatuyakinishia kuwa Wabantu wanajua thamani ya vito na vito mbalimbali vilivyomo ardhini; hivyo wanavitumia ili kuipamba na kuiimarisha ontolojia yao.

4.3 Mtu ni Jina

Hoja ya msingi ya sehemu hii ni kuthibitisha kwamba utoaji wa majina kwa Wabantu huzingatia misingi ya kiontolojia ambayo huwa na maana maalumu. Maana hiyo huweza kujitokeza katika matendo na tabia za mwenye jina. Mbiti (1979) anaonesha kwamba kuna baadhi ya majina huashiria tukio lililodhihiri wakati wa kuzaliwa kwa mtoto. Matalani, mtoto akizaliwa wakati wa masika atapewa jina linalohusiana na mvua au maji. Majina mengine yanaashiria nafsi ya mtu, hulka yake na baadhi ya matukio muhimu katika maisha yake (uk. 113). Tempels (1959: 51) anaeleza kuwa: “jina huelezea sifa ya kuwapo kwa mtu. Jina siyo jambo jepesi kama sifa ya nje ya mtu au mwonekano wake, bali ni ukweli kuhusu mtu huyo”. Hivyo, utoaji wa jina husika huendana na misingi ya kiepistemolojia. Temples (1959) anaongeza kuwa majina yana athari itokanayo na kuwapo kwa kani-uhai; na kwamba, jina humweka mtu katika nafasi yake kwenye jamii yenye kani. Kwa kupewa jina, kila mtu anakuwa kiunganishi katika mtandao wa kani kati ya wafu na walio hai.

Kwa hiyo, majina ni kikamilishi cha duara la maisha ya Wabantu. Hoja hii inasukumwa na ukweli kwamba Wabantu wanaamini kuwa “mtu hufikia ukamilifu apewapo jina” (Kagame, 1989: 36). Safari ya kuwapo kwa mtu huanza tangu akiwa tumboni, lakini azaliwapo na kupewa jina hadhi ya kiontolojia ya mtu huyo huongezeka. Kaphagawani (2004) anasisitiza kuwa, kiontolojia, hadhi ya mtoto anayefariki kabla ya kupewa jina huwa tofauti na ya anayefariki baada ya kupewa jina. Tofauti ya hadhi hiyo ya kiontolojia hujitokeza katika vipengele vingi, kikiwamo cha maziko. Kaphagawani anatoa mfano kutoka katika jamii ya Wachewa, ambako mtoto anayefariki kabla ‘hajatolewa nje’⁴, huzikwa na wanawake bila ya maombolezo yoyote. Desturi hiyo ya kumzika mtoto wa aina hiyo ambaye Wachewa humwita ‘kansenye’, yaani paa mdogo (uk. 340), imo pia katika jamii nyingi za Wabantu.

Kutofanyika kwa maombolezo siyo ishara ya kutokuwapo kwa utu, bali ni suala la kiutamaduni tu linaloongozwa na epistemolojia yao kuhusu ontolojia ya mtu. Hii humaanisha kuwa mtoto huwa ‘mtu-kamili’ baada kutolewa nje (akiwa amekwishapewa jina). Hivyo, majina yana nafasi kubwa ya ukamilifu na mtitiriko

⁴ Tukio/sherehe ya kumtoa nje mtoto huendana na kupewa jina. Hii inamaanisha kuwa mtoto huonekana na wanajamii akiwa tayari ana jina.

wa kani-uhai toka kwa wahenga. Kutokana na umuhimu huo, Wabantu wanaamini kuwa jina baya lina athari mbaya. Kwa mfano, ni vigumu kwao kumpa mtoto jina la mtu aliyekuwa mchawi, mwizi au mwenye matendo yoyote yasiyoendana na idili au itikeli za jamii husika.

Akiwa amemezwa na epistemolojia ya Wabantu kuhusu ontolojia ya mtu, Robert anasawiri vyema mawazo haya kuhusu nafasi ya jina katika kumbainisha mtu. Tumedokeza katika kurasa zilizotangulia kuwa karibu majina yote ya Kibantu yana maana maalumu. Kwa hiyo, kutoa jina kwa mtoto ni miongoni mwa matukio muhimu na yenye hadhi kwa Wabantu. Utafiti ulibaini kuwa hata baba yake Robert aliitwa Ufukwe kwa kuwa alizaliwa wakati mama yake akiwa ufukweni akiwa anajishughulisha na shughuli za uvuvi wa uduvi (Mulokozi, 2006: 221). Bila shaka, Robert alitambua thamani ya majina ya wahusika wa kazi zake ndiyo maana hakutoa majina kiholela, bali alitoa kwa kusawiri vilivyo mwenendo wa fikra za Wabantu.

Katika riwaya ya *Kusadikika*, kuna wahusika wengi waliopewa majina kwa kuzingatia mwenendo wa fikra za Wabantu. Mhusika mkuu ambaye amepewa jina la Karama anasimama imara mbele ya mahakama na kuitetea nchi yake. Karama ni kipawa. Mhusika huyu anasawiriwa akitumia vyema vipawa vitatu alivyopewa na Mungu, ambavyo ni "ubongo wa hekima, moyo wa ushujaa na ulimi wa ufasaha" (uk. 8).

Jina jingine ni Buruhani lenye maana ya uwezo toka kwa Mungu, kipawa au karama (BAKITA, 2017). Mtunzi anatumia picha kuwa ipo nguvu iliyomsukuma Buruhani kujitoa ili kuikomboa Kusadikika. Kazi zote alizofanya zilikuwa za kujitolea; hivyo, jina linashabihiana na matendo yake. Mwandishi anatumia kuwa Fadhili ni mmoja kati ya watu waliojitolea kuikomboa Kusadikika. Anasema: "labda kwa kufadhiliwa kipawa hiki kwa wingi ndipo aliitwa *Fadhili*" (*Kusadikika*, uk. 17). Neno fadhili maana yake tajamali au toa msaada wakati wa shida (TUKI, 2004). Katika riwaya hii, Fadhili alitoa msaada huo, hivyo kufanya jina lake liwe limeakisi majukumu yake katika jamii. Mhusika mwingine ni Kabuli. Maana ya jina hili ni kukubaliwa kwa dua au maombi. Mtunzi amemchora mhusika huyu kama mtu aliyejitoa mhanga kuikomboa nchi yake kutoka katika dimbwi la mateso. Hata alipokumbwa na misukosuko iliyoelekea kuuwawa, aliokoka kiajabu; yumkini, dua lake la kuomba uokovu 'lilikubaliwa'.

Ridhaa alikuwa mjumbe wa Mbinguni. Alijitoa mwenyewe kuikomboa Kusadikika. Mahali alipotumwa mhusika huyu kunatupatia picha ya kimetafizikia. Wabantu wanaamini kuwa hakuna watu walio hai waishio Mbinguni, bali imani za dini ngeni zina tafsiri zao kuhusu nafasi ya mbingu. Wapo wanaoamini kuwa Mbinguni ni

mahali wanapoishi Mungu na malaika wake. Kuhusu mhusika huyu anayeonekana kujitolea, mtunzi anasema: “Ridhaa alijua matokeo ya kila mjumbe aliyetangulia, lakini matokeo hayo hayakupunguza ukufi (kasi) katika bidii yake kuu” (uk. 34). Jina hili lililosadifu matendo linatupatia taswira ya unyenyekevu, huruma na upendo. Ijapokuwa majina yote haya yanaonekana kutokana na athari ya dini ya mwandishi, yanaonekana kushikizwa katika ontolojia inayosawiri kuchukuana vema na watu. Nadharia ya Epistemolojia kupitia msingi wake unaosisitiza kuwa tunajua kwa njia tofauti inatubainishia kuwa sehemu kuwa ya maarifa ya Wabantu hupokewa kutoka kwa wahenga. Yumkini, Robert amepokea maarifa kuhusu maana za majina hayo na kuyatumia katika kazi zeake.

Katika riwaya ya *Kufikirika*, mtunzi anatumia jina la Utubusara Ujingahasara kusawiri matendo na fikra za mhusika wake. Jina hili linatueleza kuwa utu ni busara na ujinga ni hasara. Busara huendana na hekima. TUKI (2004) inaeleza kuwa hekima ni akili, busara, maarifa, werevu au ujanja. Pia, inafasili busara kuwa ni akili au werevu wa kuweza kuchagua au kufikiria jambo linalofaa; akili au werevu wa kutenda jambo kwa utaratibu na kufikiria; hekima, tabasuri. Kwa ujumla, hekima ni akili au maarifa ya kutambua jambo, neno au tendo zuri na baya. Busara ni matumizi sahihi ya hekima, yaani ni matumizi sahihi ya maneno, dhana au matendo kulingana na muktadha (Leslie, 2010). Utubusara Ujingahasara amechorwa kama mwalimu anayependekeza njia mpya za ufundishaji usiodhuru afya ya mwanafunzi. Mwandishi anatumia kupitia Utubusara Ujingahasara kuwa, “Mfalme Mtukufu, vitabu unavyosema kuwa nilipewa kwa ajili ya mafunzo ya mtoto ni vyema lakini si bora” (kur. 23-24). Kauli hii inaonesha busara zake zimwezesha kumkabili Mfalme. Busara nyingine zinaonekana alipopewa jukumu la kumwokoia Mwerevu pamoja na kujiokoa mwenyewe dhidi ya hukumu ya kunyongwa. Anasema: “Tumo katika gereza kungoja kuuawa kwa kafara. Mauti ni kitu cha mwisho kutakiwa na kiumbe yeyote mzima. Tufanye shauri la kujiokoa... (uk. 39).” Mwandishi anasema: “Kwa makini ya mazoea na uteuzi wa maneno, Mjinga alitoa kauli yake (uk. 41).” Kauli hii ya mtunzi inathibitisha kuwa kauli za Utubusara zilipangiliwa vema, lugha yake ilijipambanua kwa kuakisi busara zake. Pamoja na jina hilo, mhusika huyu ambaye kazi yake ni kulima amepewa jina la Mjinga. Jina hili limetumiwa kwa unyume ili kuwabeza wanaodhani kuwa ukulima ni ujinga.

Katika jina hili, tumepewa dhana mbili, utu na busara, ambazo zinatujengea picha ya muunganiko wa kiontolojia na kiepistemolojia. Jina hili linatufunulia kwamba kuwapo kuna thamani ikiwa aliyekuwapo ana busara au hekima (Lucas, 2001). Tunaeleza katika riwaya ya *Kufikirika* kuwa Utubusara Ujingahasara alikuwa na hekima na ujuzi wa mambo yanayofaa kupigiwa mfano. Hoja zake za kimantiki zimeoneshwa kwa upana katika ukurasa wa 40 hadi 41 kwenye majibizano kati

yake na Mwerevu aliyeonesha dharau kwa sababu ya utajiri wake. Katika majibizano hayo, Mjinga (ambaye baadaye alikuja kujulikana kuwa ndiye Utubusara Ujingahasara) anaonesha jitihada za kujiokoa akiwa gerezani. Hatimaye, kwa busara zake, Utubusara aliweza kujiokoa, kisha kuwa kiongozi wa Kufikirika. Busara zake zinafichua tabia inayokubalika na kuonekana ni ‘mtu kweli.’

Katika *Adili na Nduguze* pia kuna wahusika wenye majina yanayoonekana kujiegemeza katika epistemolojia ya Wabantu inayosawiri ontolojia yao. Mhusika mmojawapo ni Rai, Mfalme wa Ughaibu. Maana ya jina hili ni sihi au sairi. Pia, neno hili linasadifu uadilifu na uungwana. Kuhusu uadilifu wa Mfalme Rai, mtunzi anatueleza:

Rai, mfalme wa Ughaibu, alikuwa mfalme wa namna ya peke yake duniani. Alikuwa na tabia iliyohitilafiana kabisa na tabia za watu wengine wa zama zake. Tabia yake ilijigawa katika theluthi tatu... Kwa theluthi ya kwanza alikuwa “msuluhifu”... (uk. 1).

Hapa, mtunzi anatueleza kuhusu usuluhifu wa Rai unaotupatia moja kwa moja sababu ya mhusika huyu kuitwa jina hilo.

Jina lingine katika riwaya hii ni Maarifa ambaye ni Waziri Mkuu wa Ughaibu. Kuhusu mhusika huyu, Robert anasema:

Mambo katika maisha yamo katika mwendo huu siku zote. Hayajulikani mpaka yamechunguzwa na kuthibitishwa kwanza. Rai alikuwa mtu arifu wa mwendo huu. Kwa hivi shauri hili liliachwa kwa Maarifa, Waziri Mkuu, kuchunguzwa (uk. 3).

Tunaoneshwa kuwa Maarifa ana uwezo wa kufanya uchunguzi wa mambo kwa kina. Maarifa ni *hekima*. Maelezo haya ya mwandishi yanayakinishwa na mhimili wa Nadharia ya Epistemolojia unaosisitiza kuwa kujua kuna mipaka (haiwezekani mtu akajua au akaweza kufanya mambo yote). Mwandishi anatuonesha kuwa Mfalme hakuwa na uwezo wa kujua au kufanya kile ambacho Waziri Mkuu wake, Maarifa, anakijua au anaweza kukifanya. Tunaaridhiwa kuwa Maarifa ni mtu arifu, mwenye uwezo wa kutafakari na kuchunguza mambo. Utumiaji wa jina hili unaturudisha tena kwenye majina ya wahusika wake, Karama, Utubusara Ujingahasara, Rai, Kabuli, Fadhili, Ridhaa na wengine. Hawa wote wameonekana kuwa na maarifa.

Wabantu wanathamini sana hekima. Wanaona kuwa hekima haihusiani na kupata elimu ya shule, bali uwezo wa kufikiri kimantiki unaowezeshwa na kuwa na maarifa ya kiontolojia. Katika riwaya hii, Robert anatuonesha hekima za mhusika

huyu kwa kusema: “Alichaguliwa kwa kazi hii kwa sababu alikuwa na maarifa ya kuchukuana na watu. Kwa maarifa haya, aliweza kupata mradi wake siku zote bila ya kuamsha uadui wa watu juu yake” (uk. 4). Hakuna mahali ambapo mwandishi ametueleza kuwa Maarifa alipitia katika mfumo rasmi wa elimu ya shule. Anatuambia kuwa maarifa yake ni ya kuchukuana na watu. Kuchukuana au kuamiliana na watu ni miongoni mwa kategoria za kiontolojia. Ontolojia inajumuisha uhusiano miongoni mwa vilivyoko na vilivyokuwapo. Kuchukuana na watu kunasababishwa na uwezo wa mtu kuzijua na kuzingatia idili za jamii yake. Adili ni mhusika ambaye hadithi hii imetungwa kuzungukia matendo yake, toka mwanzo hadi mwisho. Jina Adili linasadifu maana ya “tenda haki na wema”. Mtunzi anamtumia mhusika huyu kuubeba ujumbe aliokusudia kuufikisha katika jamii kuhusu wema. Adili amechorwa akitenda haki na kuthamini undugu. Mwandishi anaeleza:

Adili alikuwa si mtu ovyo. Moyo wake ulihitilafiana sana na mioyo ya watu wengine. Alikuwa na moyo mwema usiokata tamaa, mvumilivu, wenye huruma na ulio tayari kusamehe. Kama nusu ya watu duniani wangukuwa na mioyo kama wa Adili, nusu ya mashaka yao ingetoweka na bila shaka wangeishi maisha ya peponi hapa katika ardhi (uk. 43).

Huyu ndiye Adili, mhusika aliyepewa jina linalosadifu utu wake. Sababu ileile ya kumwita mhusika wake kwa jina la Maarifa—uwezo wake wa kuchukuana na watu—ndiyo inadhihirika katika kumwita Adili kwa jina hili. Lengo la jina hili linaonekana wazi kuwa ni kuimarisha muungano na uhusiano wa kiontolojia. Tunamwona Adili akipinga kifo cha ndugu zake kwa kuwa aliamini kwamba, “kama wanalikufa kwa sababu yake, angalikuwa mnyama wa mwitu mbele ya macho ya watu (uk. 40).” Sifa anazopewa Adili zinatungoza kuyajua maisha wanayopaswa kuishi Wabantu, maisha yanayoimarisha kani-uhai katika duara la maisha.

Namna hii ya utoaji wa majina inayosawiri maarifa ya Wabantu imeendelezwa na mwandishi pale anapomwita mhusika wake kwa jina la Faraja. Anafafanua kuwa: “Faraja alikuwa mtoto wa pacha. Wakati wa kuzaliwa pacha huyo, mtoto mmoja alikufa... huyu aliyebaki alitwa Faraja kwa sababu aliwafariji wazazi wake katika msiba wa ndugu yake” (uk. 10). Tunaona kuwa jina hili lilitolewa sambamba na tukio la msiba wa pacha mwenzake. Kusudi la kutoa jina hili ni zaidi ya kuwafariji wazazi wake kama anavyotueleza mwandishi. Jina hili linadumisha uhusiano na kuleta utulivu wa fikra pamoja na faraja kwa wazazi na wanajamii wote. Hivyo, msingi wa jina hili ni wa kiontolojia kama inavyooneshwa. Utaratibu wa kupeana

majina yanayoendeleza kumbukumbu ya tukio ni maarufu sana miongoni mwa Wabantu. Kingalu (2014)⁵ anatalia mkazo hoja hii kwa kusema:

Kuna utaratibu maalumu wa kupeana majina. Utaratibu wa kwanza ni kuzingatia siku za kuzaliwa. Tunatoa majina kulingana na siku. Kwa mfano, mtu akizaliwa Jumamosi tunaweza kumwita Mosi. Utaratibu wa pili ni kutoa majina ya watu waliokuwapo au waliokufa ili majina yasisipotee. Utaratibu wa tatu ni kutaka jina husika limuuguze anayepewa. Kwa mfano, mtu anaweza kuumwa kwa sababu hakupewa jina fulani, na anapoitwa tu kwa jina hilo hupona. Wakati mwingine, mwenye jina huwa anahitaji kufanyiwa kitu, hivyo, aliyepewa ataumwa hadi jambo hilo lifanyike. Mtu anaweza kuumwa, akienda kwa mganga anaambiwa kuwa homa hii ni hasira ya mama yake au mjomba au baba aliyefariki. Anataka jina lake aitwe yeye. Basi, ikiwa hivyo, mgonjwa anapewa jina la marehemu na anapona.

Nukuu hii inayakinisha hoja yetu kwamba utoaji wa majina kwa Wabantu huzingatia maana maalumu. Majina yaliyotumiwa katika riwaya zote yamethibitika kuwa na maana maalumu. Ijapokuwa Robert anaonekana kuathiriwa zaidi na athari ya Uislamu katika utoaji majina, bado majina mengi katika riwaya zake yanasadifu misingi ya epistemolojia ya Wabantu kuhusu ontolojia yao inayothamini majina kama kikamilishi cha duara la maisha yao.

5.0 Hitimisho

Makala haya yamethibitisha kwamba Wabantu wana maarifa yao mahususi kuhusu dhana ya mtu. Kwa mujibu wa Wabantu, mtu kama kiini cha falsafa anabainishwa na kuthaminiwa kwa vigezo vitatu. Kwa kutumia vigezo hivyo, mtu huwekwa katika makundi mawili ya 'mtu kweli' na 'si mtu'. Vigezo hivyo ni moyo wake, jina lake na ardhi yake. Mjadala umebainisha kuwa pamoja na moyo kutazamwa kama kibainishi cha tafakuri kuhusu ulimwengu, Wabantu huutumia kama mzani wa kuwapimia watu kweli na si watu. Imeoneshwa kuwa Wabantu huvuka mawanda ya kimaumbile wamtazamapo mtu. Hufanya hivi kwa kuingia ndani yake na kuangalia tabia yake. Aidha, mjadala umebainisha kuwa epistemolojia ya Wabantu humthamini mtu kwa kumfungamanisha na ardhi yake. Huona kuwa ardhi ni chanzo cha uhai, kipitishio cha kani-uhai na kiunzi cha mawasiliano baina ya wafu na walio hai. Kadhalika, mjadala umebainisha kuwa jina linamweka mtu kwenye mizani ya kimatendo na kitabia.

⁵ Mahojiano kati ya mtafiti na Mzee Athumani Kingalu yalifanyika tarehe 20-11-2014 Mbonde, Masasi.

Marejeleo

- Adeofe, L. (2004) Personal identity in African metaphysics. Katika Lee M. Brown (Mh.) *African Philosophy: New and Traditional Perspectives*. Oxford: Oxford University Press. kur. 69-83.
- BAKITA (2017) *Kamusi Kuu ya Kiswahili*. Dar es Salaam: Longhorn Publishers (T) Ltd.
- Chuachua, R. (2011) *Itikadi katika Riwaya za Shaaban Robert*. Dar es Salaam: TUKI.
- Chuachua, R. (2016) *Falsafa ya Riwaya za Robert na Euphrase Kezilahabi katika Mukadha wa Epistemolojia ya Wabantu*. Tasinifu ya Uzamivu (Haijchapishwa). Chuo Kikuu cha Dodoma, Dodoma.
- Freud, P. (1975) *Beyond the Pleasure Principle*. New York: Norton.
- Gbadegesin, S. (1998) *African Philosophy: Traditional Yoruba Philosophy and Contemporary African Realities*. New York & Frankfurt: Peter Lang.
- Hallen, B. (2002) *A Short History of African History*. Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press.
- Hamminga, B. (2005) *Knowledge and Cultures: Comparative Western and African Epistemology*. New York: Rodopi.
- Kagame, A. (1956) *La philosophie Bantu-Rwandaise de l' Etre*. Brussels: Academie Royale des Sciences Coloniales.
- Kagame, A. (1989) The Problem of 'man' in Bantu Philosophy. *Journal of African Religion and Philosophy* 1 (1): 35-40.
- Kaphagawani, D. (2004) "African Conceptions of a Person: A Critical Survey", in K. Wiredu (Mh.) *Companion to African Philosophy*. Malden: Blackwell Publishing. kur. 332-334.
- Kasprisin, L. (1987) Literature as a Way of Knowing: An Epistemological Justification for Literary Studies. *Journal of Aesthetic Education*, Juz. 21 (3): 17-27. Inapatikana katika <https://doi.org/10.2307/3332867>
- Khamis, T. Y. (2022) *Mdhihiriko wa Ontolojia ya Wazanzibari katika Riwaya ya Kiswahili: Mifano kutoka Riwaya Teule za Muhammed Said Abdulla*. Tasinifu ya Uzamivu (Haijchapishwa). Chuo Kikuu cha Dodoma, Dodoma.
- Griswold, C. L. (2001) *Platonic Writings/Platonic Readings*. London: Penn State Press.
- Leslie, D. (2010) Hekima and Busara – are they Different Concepts and How Do They Relate to utu? *Swahili Forum* 17: 24-33. Inapatikana katika <https://ul.qucosa.de/api/qucosa%3A11476/attachment/ATT-0/>
- Lucas, O. J. (2001) *The Religion of the Yorubas: Being an Account of the Religious Beliefs and Practices of the Yoruba peoples of Southern Nigeria. Especially in Relation to the Religion of Ancient Egypt*. New York: Athelia Henrietta Press.
- Mbiti, J. S. (1970) *The Concept of God in Africa*. London: S.P.C.K.

- Mbiti, J. S. (1979) *African Religion and Philosophy*. Bloomington: Indiana University Press.
- Mbiti, J. S. (1995). *African Religion and Philosophy*. London: Heinemann.
- Mkomwa, S. S. (2023) Uhusiano wa Silika na Utendaji wa Wahusika wa Fasihi ya Watoto ya Kiswahili: Uchunguzi Kifani wa *Ngoma ya Mianzi na Safari ya Prospa*. Tasinifu ya Uzamivu (Haijachapishwa). Chuo Kikuu cha Dodoma, Dodoma.
- Mulokozi, M. M. (Mh.) (2006) *Barua za Shaaban Robert 1931-1958 Zilizolimbikizwa na Mwl. Yusufu Ulenge*. Dar es Salaam: TUKI.
- Oruka, H. O. (1990) *Sage Philosophy: Indigenous Thinkers and Modern Debate on African Philosophy*. Leiden: Brill Publishers.
- Ponera, A.S. (2020) “Mantiki katika Miiko ya Mfumo-mlo ya Jamii ya Wandendeule”. *Journal of CHALUFAKITA*, Juz. 2 (2020): 145-171.
- Robert, S. (2015) *Kufikirika*. Dar es Salaam: Mkuki na Nyota Publishers.
- Robert, S. (2015) *Kusadikika*. Dar es Salaam: Mkuki na Nyota Publishers.
- Robert, S. (1968) *Adili na Nduguze*. London: Macmillan.
- Robert, S. (1972) *Masomo Yenye Adili*. Nairobi: Art & Literature.
- Robert, S. (2007) *Mithali na Mifano ya Kiswahili*, M. M. Mulokozi & S. Kitogo, (Wah.). Dar es Salaam: TUKI.
- Shima, G. E. (2021) Uwasilishaji wa Hisia za Watoto kupitia Maigizo ya Utotoni. Tasinifu ya Uzamivu (Haijachapishwa). Chuo Kikuu cha Dodoma, Dodoma.
- Stumpf, S. E. na Abel, D.C. (2002) *Elements of Philosophy: An Introduction*. New York: McGraw Hill Companies.
- Tempels, P. (1959) *Bantu Philosophy in The Titi Turdorancea Bulletin*. Paris: Presence Africaine.
- TUKI. (2004) *Kamusi ya Kiswahili Sanifu*. Nairobi: Oxford University Press.
- Willig, C. (2008) *Introducing qualitative research in Psychology, Second edition*. Berkshire: McGraw-Hill: Open University Press.
- Wiredu, K. (2004) Introduction: African Philosophy in Our Time.” Katika K. Wiredu (Mh.) *A Companion to African Philosophy*. Malden: Blackwell Publishing.